

1. ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ: НАЙВАЖЛИВІШІ ВІДОМОСТІ Й ДОСЛІДЖЕННЯ.

Історія розвитку українського мовознавства, зокрема української діалектології, безпосередньо пов'язана з питанням класифікації говорів української мови.

Можна визначити три періоди розвитку української діалектології, від яких безпосередньо залежать і спроби класифікації говорів української мови:

1) підготовчий період, коли вивчення говорів української мови ще не було науково систематизовано, і говори вивчали тільки на основі окремих спостережень (80-ті рр. XVIII ст. – 60-ті рр. XIX ст.);

2) вивчення говорів описовим шляхом із деяким застосуванням порівняльно-історичного методу. Цей період починається з праць О. Потебні, К. Михальчука й сягає так званих радянських часів;

3) вивчення говорів української мови не тільки описовим шляхом, із застосуванням порівняльно-історичного методу, але й на основі даних лінгвістичної географії.

Найвідоміші класифікації говорів (Я.Головацький, К.Михальчук, Ф.Жилко, С.Бевзенко та ін.).

Уперше питання класифікації говорів української мови порушує **Опанас Шафонський** у 80-ті рр. XVIII ст. у праці «Черниговского намесничества топографическое описание», що була видана значно пізніше в Києві (1851).

При підході до аналізу мовних рис тоді в основу брали особливості етнографічні й навіть антропологічні, це й позначилося на класифікації О. Шафонського, який розглядав говори української мови в межах тільки України, що входила до складу царської Росії, тобто самого Лівобережжя і Києва. Усі говори Лівобережної України він поділяє на 3 зони (або частини):

1) північно-західну («выговор» між Десною, Дніпром, Сожем, на думку Шафонського, такий як у Білорусії);

2) середню (між Десною і Сулою – це «найчастіша» українська мова);

3) південно-східну (це говори степові, «грубі» своєю вимовою).

Основою для поділу в Опанаса Шафонського була вимова давнього звука [o] в історично нових закритих складах, тобто риса, яку пізніше частина вчених розглядала як визначальну для поділу говорів укр. мови: конь, вол, воз, кунь, вул, вуз, кінь, віл, віз.

О. Шафонський в основному правильно визначав південно-східну діалектну групу.

Зовсім іншу схему класифікації говорів української мови висунув **Михайло Максимович**, який у статті «Критико-историческое исследование о

русском языке» (1838) українську мову (за його термінологією, південноруську мову) поділяв на 2 наріччя: 1) малоросійське (або українське), 2) червоноруське (або галицьке). Пізніше в «Истории древнерусской словесности» (1840) у східному наріччі (малоросійському) М. Максимович визначає такі групи говорів («різності»): києво-переяславську, сіверську, слобожанську й волинсько-подільську. Так уперше було визначено полтавсько-київську групу говорів як основний тип української мови.

Яків Головацький прийняв схему М. Максимовича, дещо змінивши її:

1) українське наріччя, найбільш поширене й найдосконаліше з усіх інших, яке має говори північні та південні; 2) галицьке (або наддністрянське);

3) гірське (або карпато- руське). Услід за М. Максимовичем, до українського наріччя Я. Головацький відносив і волинсько-подільські говори, вважаючи їх «різністю» першого. Цю хибну думку пізніше повторив і К. Михальчук.

У своїй граматиці української мови («Грамматика русского языка») Я. Головацький намагається визначити риси української літературної мови («руської» мови – від «русини») головним чином за особливостями галицьких говорів. Автор наводить чимало зіставлень особливостей різних діалектних груп (наріч) української мови, визначаючи 3 наріччя української мови: 1) галицьке (наддністрянське), 2) гірське; 3) волинсько-українське.

Класифікація Я. Головацького ґрунтується на фонетичних і морфологічних рисах, причому іноді надто другорядних. Так, він не зважає навіть на рефлексі давніх о, е в історично нових закритих складах тощо.

Ізмаїл Срезневський (XIX ст.) пристав до поділу на 2 наріччя української мови – східне й західне. У своїй праці «Мысли об истории русского языка» він рішуче обстоював самостійність української мови, відзначивши, що на межі між українською та білоруською мовами існують особливі змішані говори. Свій поділ української мови на 2 наріччя І. Срезневський обґрунтував характеристикою кількох фонетичних і морфологічних рис.

У кінці 60-х рр. XIX ст. розгортає свою інтенсивну, але короткочасну діяльність Південно-західний відділ Російського географічного товариства у Києві, що організовував збирання діалектних матеріалів української мови в межах тодішньої царської Росії. Тоді ж такі розпочинаються й окремі спроби описати українські говори.

Олександр Потебня (1835–1891) заклав наукові підвалини української діалектології. Він зробив спробу науково узагальнити весь матеріал, що був зібраний на той час, про говори української мови (фольклорно-етнографічні записи, різні писемні пам'ятки, художні твори, граматики, словники та спеціальні описи говорів української мови). О. Потебня не тільки описував ті чи інші говори, але й намагався висвітлити їхні риси (особливо фонетичні) в історичному аспекті, що й було основою української діалектології. Він визначає такі говори української мови:

1) український (пізніше – південно-східне наріччя) – Лівобережжя, південна частина Київської губернії, частина Катеринославської та Херсонської губерній;

2) подільські – в Кам'янець-Подільській губернії, частково – Волинській та в Галичині;

3) галицький – у басейні Дністра;

4) карпато-руський, або гірський, – по обидва боки Карпат;

5) волинський;

6) північні говори: а) сосницький – на північному Лівобережжі; б) заблудівський – на південь від лінії Білосток-Волковиськ, має білоруські риси.

Говорам української мови О. Потебня присвятив працю «Заметки о малорусском наречии» (1870). Класифікацію говорів української мови вчений намагався обґрунтувати, визначаючи найбільш характерні їхні риси; особливу увагу звернув на рефлексі давніх о, е в історичнонових закритих складах.

Кость Михальчук (1840–1914) здійснив найбільш повний опис говорів української мови на початок ХХ ст. Використавши весь попередній матеріал і додавши новий, він видає працю «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины». До неї науковець додав діалектологічну карту української мови, опрацював розгорнуту класифікацію українських говорів, відповідно до панівної тоді в науці теорії родовідного дерева розвитку мов, виділивши наріччя, піднаріччя і різноріччя. Основою для класифікації К. Михальчук вважав такі критерії:

1) лінгвістичний, 2) етнічний, 3) географічний. Для населення України тоді встановлювали три етнографічні (етнічні) типи, відповідно до яких К. Михальчук визначає три наріччя української мови: 1) українське (за пізнішою термінологією – південно-східне; 2) поліське (пізніше – північне); 3) червоноруське, або русинське (південно-західне). Перше наріччя розвинулося серед українського етнографічного типу, що відповідає давньополянському, поліське – давньодревлянському, червоноруське – давньохорватському. Кожному з цих трьох типів відповідає й певна територія: 1) підвищена рівнина; 2) країна лісів; 3) країна гористих улоговин, балок і гір. К. Михальчук визначає тільки фонетичні й морфологічні ознаки наріч, піднаріч і різноріч. Пізніше він відмовився від своєї класифікації, ставши прихильником класифікації О. Соболевського, який визначав дві групи діалектів: 1) північну; 2) південну (кінець ХІХ ст.), «Очерк русской диалектологии малорусского наречия».

Павло Житецький в основному погоджувався з класифікацією К. Михальчука і визнавав в українській мові такі говори: 1) північний, 2) галицький, 3) український. Окремі говори він поділяв на різноріччя.

До погляду К. Михальчука приєднався **О. Огоновський**. Його класифікація становить: 1) червоноруське (рутенське або русинське); 2) південно-малоруське (південно-східне); 3) північномалоруське (південно-західне) наріччя. Дослідник вважав білоруську мову наріччям української.

Після закриття царським урядом у 1876 році Південно-західного відділу Російського географічного товариства у Києві на довгий час припиняється вивчення українських говорів, за винятком окремих етнографічних записів. Унаслідок заходів Російської Академії наук, скерованих на те, щоб організувати записування говорів трьох східнослов'янських мов, на початку ХХ ст. поживався розвиток української діалектології.

Олексій Шахматов (рос. учений) виділяв три групи східнослов'янських племен і їхніх діалектів: 1) північно-руську, 2) середньоруську, 3) південно-руську («Курс истории русского языка», «Украинский народ в его прошлом и настоящем»).

Агатангел Кримський (1871–1942) поділяв українські говори на дві групи (гілки) – західну (зах.-малоруську) і східну (сх.-малоруську), які він пізніше називав наріччям. В основу своєї класифікації вчений поклав переважно морфологічні, фонетичні та лексичні риси. У кожному з наріч виділяв архаїчні говори, що мають давні фонетичні риси (в північній частині кожного з наріч).

Думки К. Михальчука прийняв **Микола Сумцов**, який виділив: 1) слобожансько-степову групу, тобто сучасну півд.-сх; 2) галицько-подільську (півд.-зах.) і 3) поліську. Найважливішою він вважав слобожансько-степову, яка має у складі «київсько-полтавську» говірку, що лягла в основу нової української літературної мови.

Аж до середини 30-х рр. офіційною була класифікація **О. Соболевського**. Тільки в другій половині 30 -х рр. вона була замінена класифікацією, що походила від спроби **К. Михальчука** поділити говори української мови на три діалектні групи-наріччя: північне, південно-західне і південно-східне. Ця класифікація актуальна і в наш час.

Важливе значення в українській діалектології мають праці Л. Булаховського з історії української мови: «Історичний коментарій до української літературної мови», «Питання походження української мови». Автор застосовує порівняльно-історичний метод.

Вивчення говорів української мови в межах Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини і Польщі проводили І. Верхратський, І. Свенціцький, І. Панькевич та ін.

Класифікація **Ф.Т.Жилка**

У «Нарисах з діалектології української мови» (1955) Ф. Т. Жилка і на вміщеній там карті говори української мови поділяються на **три наріччя** (групи говорів): **північне, південно-західне і південно-східне**. Північне наріччя поділяється на східнополіський, середньополіський і західнополіський говори. У південно-західному наріччі виділяється група говорів Галичини, Буковини, Поділля та південної Волині і прикарпатських говорів. У першій групі вирізняються говори: наддністрянський або опільський з надсянським, покутський, буковинський, подільський, волинський; у другій — бойківсько-

середньозакарпатський, гуцульський, лемківський. У південно-східному наріччі виділяються говори: середньонадніпрянський, слобожанський і степовий.

У монографії «Говори української мови» (1958) і на вміщеній в ній карті Ф. Т. Жилко вніс деякі зміни в групування українських говорів (покутський і буковинський говори об'єднав в один, бойківський і закарпатський роз'єднав, поіншому визначив східні межі волинського говору тощо).

Друге видання «Нарисів з діалектології української мови» (1966) Ф. Т. Жилка щодо групування говорів відзначається непослідовністю: посилаючись на давній племінний поділ східних слов'ян, автор у сучасній українській діалектній мові визначає два наріччя — **північне** і **південне**, пов'язуючи говори з пізнішими феодально-адміністративними і державними кордонами, виділяє три наріччя: північне (поліське), південно-західне і південно-східне. На доданій карті визначається два наріччя. Автор у дечому змінює своє попереднє групування говорів у межах південних наріч, застосовує нову термінологію на позначення територіальних діалектних одиниць.

Класифікація **С.П.Бевзенка**

У працях «Діалектні групи і говори української мови» (1975) та «Українська діалектологія» (1980) виділяються три наріччя української мови — поліське або північноукраїнське, південно-західне і південно-східне. С. П. Бевзенко в поліському наріччі визначає говори: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський) і західнополіський (волинсько-поліський) з набузько-поліським або підляським. У південно-західному наріччі автор виділяє три групи говорів: волинсько-подільську, галицько-буковинську і карпатську. У першій групі визначаються південноволинський і подільський говори; у другій — наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський або надпрутський і східнокарпатський або гуцульський; у третій — закарпатський (середньозакарпатський), північнокарпатський (північнопідкарпатський) або бойківський і західнокарпатський або лемківський. Південносхідне наріччя дослідник поділяє на середньонадніпрянський, слобожанський і степовий говори.

Дослідження українських діалектів у роботах О.Соболевського, А.Кримського, Московської діалектологічної комісії, В.Ганцова.